

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ

М.М. ХАЙРУЛЛАЕВ

نورچىن

М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ

891.4
X-19

ФОРОБИЙ

(Ҳаёти ва илмий мероси)

170

ТОШКЕНТ
"ЎЗБЕКИСТОН"
1991

47999/2

Муҳаррир Муҳиддин Омон

ISBN5-640-00771-0

X 4402000000-041 112-91
M351(04)91

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1991.

Маърифатга бағишланган умр

Шарқ илк ўрта асрининг буюк олими, ўз даври илғор фалсафий фикрининг асосий принципларини ўз ижодида акс эттирган мутафаккир Абу Наср Форобийдир. Биз Форобий дунёқарашида ўз даврининг маънавий интилишлари, ижтимоий-фалсафий тараққиётининг ютуқлари ёрқин ифодаланганини кўрамыз.

Форобийнинг ҳаёт йўли ҳақида аниқ бир маълумот йўқ. Унинг ҳаёти ҳақида қадимги мусулмон муаллифлари китобларида баъзи бир маълумотларгина сақланиб қолган, холос. Бу маълумотлар ҳам қисқа бўлиб, кўп ҳолларда бир-бирига зиддир.

Кейинги йилларда айрим Европа мамлакатлари, БАҲР, Сурия ва Эронда нашр этилган айрим ишларнинг авторлари Форобийнинг ҳаёт йўлини баён қилишга уринсалар-да, улар ҳам илк мусулмон муаллифлари асарларидаги маълумотлардан нарига ўтмадилар.

Бошқа тарихий шахслар каби Форобий тўғрисида ҳам турли тарихий манбалар афсонадан иборат маълумотлар кўплаб учрайди. Атоқли совет шарқшуноси Е. Э. Бертельснинг таъбирича, ана шу маълумотлар туфайли бу мутафаккирнинг ҳам "афсонавий биографияси" вужудга келган.

Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуг ибн Тархон Форобий 872-873 йилларда (260 ҳижрий йилида) Арис суви Сирдарёга қуйиладиган ердаги Фороб деган жойда туғилган. XIII-XIV аср тарихчиларининг гувоҳлик беришича, Фороб Шонинг (Тошкентнинг) шимолроғида жойлашган. Шунингдек, манбаларда Фороб яқинидаги Суткант шаҳри ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.

Мусулмон манбаларининг баъзисида Форобий Восижда туғилган дейилса, бошқаларида — қадарлик дейилади. Манбаларда Форобий бобосининг номи — Узлуг, отаси қамоқхона соқчиси бўлгани кўрсатилади. Турк манбаларидан бирида айтилишича,

41999/4

Фаробий номи — у туғилган ерининг номидир. Фаробийни "Абу Наср" ҳам деб аташган. Фаробийнинг ерли туркий қабиладан келиб чиққанини таъкидлаш учун унинг номига кўпинча "ат Туркий" деб ҳам қўшиб айтилган.

Ислом дини IX асрда Фароб вилояти жойлашган Сирдарё қирғоқларига тарқалган бўлиб, бу жой янги дин таъсир доирасининг тахминан чегараси эди. Фаробдан шимолда ҳали мусулмон динини қабул қилмаган кўчманчи туркий халқлар яшаганлар. Шу билан бирга, бу жойлар араб ҳукмдорларининг, аниқроғи, халифалик ноиблари сомонийларнинг шимолий чегаралари бўлиб, уларнинг ҳокимияти тобора кучайиб борган эди. Тез орада халифаликдан ажралган мустақил феодал давлат — сомонийлар давлати вужудга келди. Сомонийларнинг маркази Бухоро шаҳри эди.

Сирдарё қирғоғида яшовчи туркий қабилалар, жумладан Фаробда яшайдиган аҳоли, асосан, қарлуқлар ва ўғизлардан иборат эди. Бу халқларга сомонийлар давлатининг шимолий чегараларини кўчманчи туркий қабилалар ҳужумларидан ҳимоя қилиш топширилган эди. Араб географларининг маълумотларига қараганда, Восижда ислом динини ўрнатиш 839-840-йилларга тўғри келади. Е. Э. Бертельс Фаробийнинг "бобоси мусулмон бўлмаган, ислом динини унинг отаси қабул қилган бўлса керак" деган фикрни айтади.

Шундай қилиб, Фаробий туркий қабилалардан, аниқроғи қарлуқлар ёки ўғизлар қабиласидан, яъни туркистонлик қадимги ўзбеклар ичидан чиққан ҳарбий хизматчи оиласида дунёга келди. Узлуг ва Тархон исмлари қадимги ўзбекларда учрайди.

Мовароуннаҳр ҳудудида Фароб номи билан яна иккита қишлоқ бўлган: биринчиси — ҳозирги Чоржўйнинг рўпарасида, Амударёнинг қарама-қарши қирғоғида (Фароб ёки Форёб), бошқаси Самарқанд атрофларида жойлашган. Шунинг учун баъзи манбаларда Абу Насрнинг туғилган жойига нисбатан чалкашликлар мавжуд. Бироқ кўпчилик ишончли маълумотлар унинг ватани Сирдарё ёқасидаги Фароб эканлигидан далолат беради.

Абу Наср бошланғич маълумотни ўз юртида олди. Маълумки, Фаробий Бағдодга келгунга қадар араб тилини билмаган. Қадимги бир манбада ёзилишича, Мовароуннаҳрда болаларни беш ёшидан бошлабоқ турли ҳунар ва илмларга ўргата бошлаганлар.

Тарихий маълумотларга кўра, Фарғона ва Шош турклари қадимги ўзбекларнинг арабларга қарши қўзғолонларида актив иштирок этганлар. Ўттор ҳокими Маъмунга душман ва

халифаликка қарши оппозицияда бўлган ҳақида маълумотлар бор. Ишончли далилларга кўра озодлик учун кураш руҳи Фаробий даврида ҳам анча кучли бўлган. Бу, шубҳасиз, бўлажак олим дунёқарашининг шаклланишига муайян даражада таъсир кўрсатган.

Фаробий яшаган ва ижод этган даврда Ўрта Осиё узоқ давом этган босқинчилик урушларидан кейин арабларга бўйсундирилган ва халифалик таркибига кирган эди. Араб халифалигининг йирик маданий маркази Бағдод бўлиб, бу ерга босиб олинган мамлакатлардан моддий бойликлар олиб келинар эди. Бағдод, Тигр ва Евфрат ҳавзасидаги шаҳарлар, жумладан Басра ва Харрон араб тилидаги маданиятнинг табиий-илмий тафаккур ҳамда ижтимоий-фалсафий таълимотлар ривожланишининг марказларидан бўлиб қолди. Бу ерларга халифаликнинг турли томонларидан илмга ташна кишилар келар эдилар. Фаробий ҳам ўз маълумотини ошириш учун Бағдодга қараб йўл олди.

Фаробий Ўрта Осиёдан чиқиб кетгунга қадар Шош ва Самарқандда бўлганлиги ва бир оз вақт сомонийларнинг бўлғуси маркази Бухорода ўқиб ишлаганлиги ҳақида адабиётларда маълумотлар учрайди. Бағдодга бора туриб, у Эроннинг кўпгина шаҳарларида — Исфажон, Ҳамадон, Рей (Теҳрон) ва бошқа шаҳарларда бўлган. Фаробий қачон саёҳатга чиқгани ва қачон Бағдодга келгани маълум эмас. Айрим манбаларда у Бағдодга Муқтадир халифа даврида (908-932) келган деган маълумот бор.

Машҳур рус шарқшуноси В. В. Бартольд IX-X асрларда илмий ишлар бир қадар Тигр ва Евфрат ҳавзасида — қадимги маданий марказ Басра ва Харронда тўпланган эди, деб кўрсатади. Бу ерларга грек фани Антиохиядан кейин халифаликнинг маркази Бағдодга ўтди. Бағдод мусулмон дунёсининг турли ўлкаларидан, хусусан, Эрон ва Ўрта Осиёдан келган кўплаб адабиётчи ва олимларни ўзига жалб этган. 762 йилда асос солинган Бағдод ҳокимияти, савдо йўллари ва бойликларнинг марказигина бўлиб қолмай, балки бутун халифаликнинг маданий ҳаёти ва илмий тафаккурнинг муҳим марказларидан бирига айланган ҳам эди. Халифаликда маданият ва фаннинг ривожланишида Эрон ва Ўрта Осиёдан келган олимлар актив иштирок этдилар. Бағдодда Ал Хоразмий, Фарғоний, Ат Туркий, Баттоний, Ас Сўфий, Абу Машар, Ан Назом, Ар Равандий, Ҳусайн ибн Исҳоқ ва бошқа кўплаб тарихчилар, географлар, филологлар ва шoirлар меҳнат қилганлар, улар ўзларининг илмий тадқиқотлари билан шўҳрат қозonganлар.

Хорун ар Рашид, Маъмун халифалиги даврида фан ва илмий

тафаккурнинг ривожланиши учун анча қулай шароитлар яратилди. Нисбатан сўз эркинлиги ҳукм сурган бу даврда юқори доираларда турли диний маълумотларга қизиқиш кучайди. Саройда турли диндаги вакиллар ўртасида мунозаралар уюштирила бошланди. Е. Э. Бертельснинг кўрсатишича, бундай мунозараларда яҳудийлик, христианлик ва зардуштийлик дини олимлари қатнашганлар.

XI асрнинг ўрталарида Урмаздоднинг ўғли Мардон Фарруҳ томонидан ёзилган "Шубҳани тарқатувчи рисола" номли қизиқарли ёдгорлик сақланиб қолган. Китоб муаллифи юқорида тилга олинган динларни танқид қилибгина қолмай, балки жуда эҳтиёткорлик билан исломга ҳам ҳужум қилган. Ҳокимият тепасига халифа Муқтадир келиши билан ортодоксал суннийлар исломни мустаҳкамлашнинг қатъий йўлини тутди. X асрга келиб бошқа диний эътиқодларгина эмас, балки исломдаги ҳур фикрли кишилар ҳам таъқиб остига олина бошланди. Давлат сиёсатида тобора кўпроқ руҳонийлар ҳал қилувчи роль ўйнай бошлайди. Лекин, шунга қарамай, шаҳар ҳаётида илмий анъаналар давом этади. Инсон тафаккури ноёб асарларининг аста-секин йўқ қилинишига қарамай, Бағдодда кўплаб илмий китобларни топиш мумкин эди. Бу ерда турли миллат олимлари ижод этдилар. Форобий Бағдодга келиши билан ўрта аср фани ва тилининг турли соҳаларини ўрганишга киришди. У диний тўсиқлардан қўрқмади, турли диний эътиқод ва фалсафий қарашдаги кишилар билан алоқада бўлди: грек тилини христиан Абу Башар Маттадан (Абу Шерматий Юнусдан), медицина ва логикани христиан врачлари Юханна ибн Хайлон (Жилон) Қуннаидан ўрганди. Улар Харрон шаҳрида яшардилар.

Форобийнинг фалсафа тарихига бағишланган кичик бир рисоласида Юханна ибн Хайлон (Жилон) ва Абу Матта қадимги грек фалсафасини яхши билган кишилар сифатида тилга олинади.

Юханна ибн Хайлон Форобийга Аристотелнинг "Иккинчи аналитика" китобидан (ўша даврда фалсафанинг бунга ўхшаш масалаларини ўрганиш таъқиқланган эди), Абу Башар Матта эса (ёки Матта ибн Юнус) унга борлиқнинг шакллари ҳақидаги таълимотдан дарс берган.

Ўша даврда Харрон шаҳри илмий марказлардан бири бўлиб, бу ерда астрономияни ўрганишга қизиқиш айниқса кучайган эди. Харрон қадимги фалакиёт (астрономия) илмининг ватани эди. Кўпчилик астроном олимлар ана шу шаҳардан чиққан эдилар.

Форобий кўпроқ назарий фанлар — математика, мантиқ,

назарий тиббиёт, музыка назарияси ва бошқалар билан қизиқди. Айни вақтда у табиатшуносликни, ҳуқуқшунослик асосларини, филология, поэтика ва бошқа фанларни ҳам муваффақиятли ўзлаштирди. Форобий тилларни ўрганишга айниқса қизиқди. У араб тили ва унинг грамматикасини Бағдодда ўрганди. Айрим маълумотларга кўра, Форобий форс, грек ва бошқа кўплаб тилларни ҳам билган. Лекин ҳар бир қулай фурсатда у ўз она тили — турк тилидан фойдаланган. Айрим афсонавий характердаги манбаларда Форобий етмишдан ортиқ тилни билгани айтилади. Манбаларда кўрсатилишича, Форобий бир вақтлар таниқли олим Абу Бакр ибн Сирож билан яқин муносабатда бўлган, ундан астрономияни баён қилиш методини ўрганган ва ўз навбатида, унга мантиқдан дарс берган.

✓ Форобий илм билан шуғуллангунга қадар қози бўлгани, кейинчалик ҳақиқатни излашга, дунёвий илмлар — китобхонликка берилиб, қозиликни ташлагани ҳақида манбаларда эслатиб ўтилади. Шунингдек, унинг бу манбаларда қандай қилиб билимга яқинлашганлиги ҳам ҳикоя қилинади. Кунлардан бир кун Форобийнинг яқин кишиларидан бири унга сақлаб қўйиш учун кўп китоб берган. Улар орасида Аристотелнинг бир қанча рисоалари ҳам бўлган. Форобий бўш вақтларида ана шу китобларни ўқий бошлайди. У бу китобларни ўқишга шунчалик берилиб кетадики, ҳатто қозилик вазифасидан воз кечишга мажбур бўлади. Бу ҳол унинг тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнайди: у буюк олим — мутафаккир бўлиб етишади.

Илмларни ўрганиш жараёнида Форобий грек донишмандлигига, айниқса ўтмишнинг буюк мутафаккири Аристотелнинг асарларига жуда қизиқиб қолади. Ўша даврда Аристотелнинг асосан сурия тилидан (унинг асарлари сурия тилига анча илгари, VI—VII асрлардаёқ таржима қилинган эди) таржима қилинган асарлари жуда кўп эди. Форобий грек мутафаккирларининг асарларини қанчалик қунт ва чидам билан ўрганганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ривоятларга кўра, у Аристотелнинг "Рух ҳақида"ги китобини юз марта, "Табиий гармония"сини қирқ марта, "Риторика"сини икки юз марта ўқиган.

Форобий тез орада машҳур олим бўлиб танилди. Унинг фалсафа, математика, логика ва музыка соҳасида кенг билимга эга бўлганлиги манбаларда таъкидланади. Форобий ўзининг чуқур билими билан ажралиб турар эди.

Форобий илмий қарашларининг шаклланишида унинг бой маданий анъаналарга қизиқишигина эмас, балки халқ қўзғолон-

Ч

лари ва турли бидъатчилик ҳаракатларининг маркази ҳисобланган мамлакатлар — Ўрта Осиё ва Эронда бўлиши ҳам катта роль ўйнаган, деб айтиш мумкин. Бу ерларда унинг монийлик, маздакизм, шунингдек, ҳинд диний-фалсафий системалари билан танишганлиги ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Бағдодга келиш Форобий ҳаётида катта ўзгариш ясади, у энциклопедист олим, йирик философ бўлиб етишди. Бағдодда Форобий илмий ишлар билан жиддий шугулланди.

Х аср бошларида Бағдоднинг сиёсий ва маданий ҳаётида тушкунлик бошланди. Мамлакат жанубида ҳабашлар қўзғолони, Ироқ ва Эронда шиалар ҳаракати, Баҳрайн ва Мисрда исмоилийлар ва карматлар ҳаракати, халифаликдаги турли ўлкаларнинг мустақилликка интилиши — булар ҳаммаси аббосийлар пойтахти ҳаётида ўз ифодасини топмай қолмади.

Мутаваккил халифалиги вақтидаёқ маънавий ва сиёсий ҳаётда руҳонийларнинг роли кучайди. Прогрессив фикр юритувчи кишиларни таъқиб қилиш авж олди. Чунончи, 922 йилда Бағдоднинг марказий майдонида Ибн Халлож қатл этилди. Ортодоксал исломдан четга чиққан бошқа кишилар ҳам ўлимга маҳкум этиларди. Ал Муқаффа, Ан Наззом, Ар Равандий, Ар Розий, Ал Киндий ва бошқалар руҳонийлар томонидан бидъат ва ғайри дин деб эълон қилинди ва уларнинг асарлари очикдан-очик майдонда кўйдирилди. Форобий турли таъқиблар туфайли, Бағдодни ташлаб кетишга мажбур бўлди.

Форобийнинг Бағдодда яшаган даври халифалардан Ал Мутаид (829—902), Ал Муқтафий (902—908), Ал Муқтадир (908—932) ҳокимлиги даврига тўғри келади, деб айтиш мумкин. Форобий айрим манбаларда сомонийлар давлатида ҳам бўлган деб кўрсатилади. Форобий ўз ватани Туркистонда бўлганида сомоний Мансур ибн Нуҳнинг илтимосига биноан ўзининг "Ат таълим ас соний" ("Иккинчи таълим") китобини ёзган. Форобийнинг "муаллим ас соний" яъни (Аристотелдан кейин) "иккинчи муаллим" лақаби ана шу воқеа билан боғлиқдир, деб айтилади.

Айтилишича, "Ат таълим ас соний" китоби Исфаҳондаги "Сувон ул ҳикма" кутубхонасида сақланган бўлиб, ибн Сино бу китобдан фалсафа проблемаларини ўрганган.

Кўпчилик мусулмон манбаларига кўра, Форобий Дамашққа 941 йилда келиб, илмий иш билан шугулланган ва умрини шу ерда ўтказган. Форобий Дамашқда шаҳар чеккасидаги богда қоровул бўлиб ишлаб, топган пулига шам сотиб олиб, кечалари илмий иш билан шугулланар эди. Шундай шароитда Форобий

940 йилда бошлаган "Китоб аро аҳл ал мадания ал фозила" ("Фозил шаҳар аҳолисининг фикрлари") китобини Дамашқда ёзиб тугатади. Тез орада Халаб (Алеппо) шаҳрига жўнайди. Бу ерда ўша вақтларда Сайфутдавла Ҳамдамид (943—967) ҳокимлик қилар эди. Форобий унинг илтифотига сазовор бўлади.

Шу нарсани таъкидлаб ўтиш керакки, Халаб ҳокими босқинчилик урушларигина олиб бормасдан, балки ўша даврнинг маълумотли феодаллари синғари ўзининг пойтахтини маданий марказлардан бирга айлантиришга ҳам интилган. Ўша даврда Халабда жуда кўп шоир ва олимлар яшарди. Сайфутдавла уларга ҳомийлик қиларди. Сайфутдавла ўз давридаги бошқа ҳамма ҳокимларга қараганда маълум маънода, шубҳасиз, ҳур фикрлилиги билан ажралиб турар эди. Унинг атрофидагилар бошқа жойдагиларга қараганда ортодоксал руҳонийлар ақидачилигига анча дадил ва анча эркин муносабатда бўла олар эдилар.

Ўша даврнинг кўпчилик илғор кишилари Сайфутдавланинг саройидан бошпана ва паноҳ топдилар. Уларнинг кўпчилиги ҳур фикрлилиги ҳамда турли мазҳабларга мансубликлари билан ажралиб турар эдилар. Унинг ҳузурда турли мамлакатлардан келган шоирлар бўлиб, улар орасида Абу Фарас, Абул Аббос ан Начи, Абул Фараж эл Вова ал Дамашкий, Абул Фатх Кушажим, Ан Ноши, Ар Раффий, Ар Роҳий, Абдуллоҳ ибн Халаваҳий, Абу Таййиб ал Лугавий, Ал Фарисий ва бошқа кўплаб кишилар бор эди.

Ислом ақидаларига шубҳа билан қараган ва ҳур фикрлилиги билан танилган машҳур шоир Ал Мутанаббий тўққиз йил Сайфутдавла саройида хизматда бўлган. Тадқиқотчилар унинг Халабдаги ҳаётини энг самарали давр деб ҳисоблайдилар. Машҳур ал Маарий ҳам Халабда таълим олган ва Мутанаббий поэзиясининг кучли таъсирида бўлган. Афтидан, Мутанаббий ва Форобий маълум даражада бир-бирларини билган бўлсалар керак. Халабда кўплаб таниқли тарихчилар, географлар, адабиётчилар бўлган. Масалан, ўша даврда машҳур бўлган адиб Абу Бакр Хоразмий узоқ Хоразмдан бу ерга келган.

Манбаларда кўрсатилишича, Форобий сарой олими бўлмаган, Халабда доимий яшамаган, балки Дамашқдан бу ерга келиб-кечиб турган. Ўша вақтда Дамашқ асосан Миср ҳокимига бўйсунарди, лекин 946—947 йилларда Сайфутдавланинг қўлида бўлган. Кўплаб маълумотларнинг далолат беришича, Форобий ўзига кўрсатилган ҳурмат ва иззатга қарамай, Сайфутдавлага қарам бўлиб қолмаган ҳамда унинг инъом ва ёрдамини қабул

қилмаган. Умуман, Форобий ниҳоятда камтар киши бўлган, оз нарсага ҳам қаноат қилган, содда кийинган ва ўзини ёлғиз ҳис қилган.

Айрим манбаларда ҳижрий 337-338 (мелодий 940—950) йилларда Форобийнинг Мисрга боргани қайд қилинади. Мисрда бу даврда исмоилийлар ҳаракати кенг авж олган эди.

Форобий ҳижрий 339 (мелодий 950-951) йилининг ражаб ойида (декабрнинг иккинчи ярми — январь ойининг бошида) вафот этган.

У Дамашқдаги "Боб ас сағир" қабристонига дафн қилинган.

Форобийнинг ўлими ҳақида манбаларда икки хил ривоят бор: биринчисига кўра — У Дамашқда ўз ажали билан вафот этган; иккинчисига кўра эса — бир неча киши билан Асқалон аҳрига кетаётганида бир тўда қуроолланган қароқчилар томонидан чўлда ўлдирилган. Бундан хабар топган Сайфутдавла ўзининг яқин кишилари билан Форобийнинг жасадини олиб келиб, дафн қилган, қароқчиларни тутиб, дорга осган.

Айрим авторлар Форобийни руҳонийлар иштирокисиз, Сайфутдавланинг яқин кишилари томонидан жаноза ўқиб кўмилганлигининг сабаби шуки (мусулмон одатига кўра дафн қилиш маросимида бир неча дин аҳиллари иштирок этиши ҳамда жанозани фақат ўшалар ўқиши керак), руҳонийлар Форобийни кофир деб эълон қилган эдилар, — деган маълумот келтирадilar. Форобийнинг ўлими ҳақидаги иккинчи ривоят, айрим авторларнинг фикрича, ўз даврининг ҳур фикрли илғор шоири Мутанаббийнинг ўлими билан боғланади. У ҳам Шерофга ҳоким Азодатдавла олдиға кетаётганда йўлда қароқчилар томонидан ўлдирилган эди.

Шундай қилиб, ҳозирча мазкур ривоятларни тасдиқловчи аниқ маълумотлар бўлмаганидек, уларни янкор этувчи фактлар ҳам йўқ. Лекин Мутанаббий билан Форобий тақдирининг ўхшашлиги ҳамда Форобийни дафн этиш билан боғлиқ бўлган воқеа давр руҳига ва Форобий таълимотининг ғоявий йўналишига тўла мувофиқ келади.

Руҳонийлар Форобийни кофир, диндан қайтган деб ҳисоблагани бошқа материаллар билан ҳам тасдиқланади.

Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари авторлари ибн Ҳаллақон, Ибн Усайба Хусайний, Қазвиний, Байҳақий, Абул Фидо, Хамавий, Дехудодларнинг асарларида Форобий ҳақида бир қатор ривоят ва ҳикоялар бор.

Ибн Ҳаллақон бундай деб ёзади: Абу Наср кўпинча одамлардан холи табиат қучоғида бўларди, ўсимлик ва сув мўл жойда яшарди, муаллимлик билан шуғулланарди, рисола ва шарҳлар ёзарди. Абу Наср саҳоватли киши эди, ўз эҳтиёжига ва турар жойига эътибор бермас, жуда оддий кун кечирарди.

Ҳикоя қилишларича, Сайфутдавла Форобийга катта ҳурмат кўрсатиб, унга ўз хазинасидан хоҳлаган нарсасини олишни буюрган. Бироқ Форобий ундан воз кечган, кунда олиб турадиган 4 дирҳам билан қаноатланган. Кунлардан бир кун "иккинчи муаллим" (Форобий, — М. Х.) Дамашқдаги бозорга боради ва қадди-қомати келишган бир косибни кўриб қолади. У тиши билан чарм тортиб ўтирган бўлади. "Иккинчи муаллим": "Сен бунчалик машаққатли меҳнат қилиб кунига қанча пул топасан?" — деб сўрайди: Косиб йнгит: "Икки дирҳам", — деб жавоб беради. "Иккинчи муаллим"нинг унга раҳми келиб, ҳокимдан оладиган тўрт дирҳамни ҳар кун унга берадиган бўлади. Бу йнгит муаллимнинг суҳбатдоши бўлиб қолади.

Ривоятларга кўра, Форобий ўрта бўйдан пастроқ киши бўлиб, доим ўзининг содда, миллий кийимида юрган.

Кунлардан бир кун Форобийдан: "Ким кўп нарса билади — сизми, ёки Аристотелми?" деб сўраганларида, у: "Агар мен у яшаган даврда яшаб, у билан учрашган ва унинг қўлида ўқиганимда эди, мен унинг яхши шогирди бўлишим мумкин эди", — деб жавоб берган.

Кунлардан бир кун Дамашқ ҳокими олимларни йнгитиб, суҳбат қуриб ўтирганида, Форобий келиб қолади. Форобий хонага кириб келганда, Сайфутдавла ўз тахтида ўтирган бўлиб, ҳоким уни ҳам ўтиришга таклиф этади. Шунда у: "Қандай ўтирай, ўзимнинг мартабамга қараб ўлтирайми, ёки сизникига қарабми?" — деб сўрайди. "Ўзингнинг мартабанга қараб", — жавоб беради ҳоким. Шунда Форобий тўппа-тўғри ҳокимнинг тахти ёнига бориб ўтиради. Ҳоким бундан аччиқланиб, соқчисига кўпчиликка номаълум бўлган сирли тилда: "Бу турк одобсизлик қилди, шунинг учун кетаётганда уни ахлоқсизлиги учун жазоланглар", — дейди. Шунда Абу Наср: "Мен ҳеч қандай гуноҳ қилганим йўқ-ку, нима учун мени жазолайсиз?" — деб сўрайди. Бу саволни эшитиб, қайратга тушган ҳоким: "Ахир бу тилни халқда ҳеч ким билмайди-ку, сен қайердан ва кимдан ўргангансан?" — дейди. Форобий: "Мен кўп тилларни ўрганганман", — деб жавоб беради. Шу вақт ўтирган олимлардан бири бир масалани ўртага ташлайди. Йнгитилганлар ўртасида қизгин мунозара бошланиб кетади. Ҳеч ким бу масалага жавоб бера олмайди. Шунда

Форобий уни ҳар томонлама тушунтириб беради. Унга ҳеч ким эътироз билдира олмайди. Шунда ҳоким Форобийга қараб: "Сен, "иккинчи муаллим" эмасмисан?— деб сўрайди. "Ҳа",— деб жавоб беради Форобий. Шунда ҳоким танимасдан дафа қилиб қўйгани учун ундан узр сўрайди. Форобий эса ҳокимга сиҳат-саломатлик тилайди. Олимлар тарқалишгач, ҳоким саройга музикачиларни таклиф қилади. Абу Наср созандалар билан музика ҳақида қизғин суҳбат қуради. Бундан таажжубланган ҳоким: "Муаллимларнинг муаллими ҳали музика масалаларидан ҳам хабардормилар?"— деб сўрайди. У тасдиқ жавобини беради. Ҳоким ўзининг гуломларига гипчак (музика асбоби — М. Ҳ.) келтиришни буюради. Форобий гипчакда турли кил куйларни чалади. Кейин ҳайратда қолган ҳоким Форобийдан бутун умрга ўз саройида қолишини ва олимлар йиғинида иштирок этиб, уни курсанд этишини сўрайди. Абу Наср розилик бермайди. Қайта-қайта илтимослардан кейин, Форобий унинг саройида фақат бир йил муддатга қолишга рози бўлади.

Ҳикоя қилишларича, бундлар давлатининг вазири Соҳиб Аббад Абу Насрнинг донишмандлиги ва салоҳияти тўғрисида кўп эшитган, уни ўз ихтиёрига чақирган ҳамда унга совға-саломлар юборган. Лекин Форобий унинг инъомларини қабул қилмаган ва ҳатто унинг илтимосларига жавоб ҳам қайтармаган. Кунлардан бир кун Форобий вазир Соҳиб Аббад билан учрашиш учун Рейга келади. Форобий олимларга ўхшаб эмас, балки жуда содда кийинган бўлади. Шунинг учун уни ҳеч ким танимайди. У бир чеккага бориб ўтиради. Форобий бир оз вақт ўтгач, зиёфат бошланиши билан ёнидан кичкина қовоққа ўхшаш бир асбобни олиб (унинг ўзи ихтиро қилган бу асбобнинг номи "гипчак" деп аталарди), унда турли куйларни чала бошлайди. Куйнинг биринчи қисми ҳаммани хушнуд этиб, кайфиятини кўтариб юборади, иккинчи қисми ижро этилаётганда, ҳамма ғам ва қайғуга тушади, куйнинг учинчи қисмини эшитиб, ўтирганларнинг ҳаммаси уйқуга кетадилар.

"Иккинчи муаллим" гипчакнинг бандига: "Форобий сизларнинг ҳузурингизга келди, иштирок этди ва кетди" деган сўзларни ёзиб, Соҳиб Аббаднинг йиғинини ташлаб кетиб қолади. Вазир уйқудан кўзини очгач, ҳамма музикачиларни олдига чақиради, лекин ўша куйни чалган музикачини тополмайди. Вазир гипчакнинг бандидаги ёзувни кўриб қолгач, ниҳоятда афсусланиб, бундай дейди: "Роҳат сирларига эришмасингдан туриб, унинг ғойиб бўлганлигини билмайсан". Вазир Форобийни қанча қидирмасин, бари бир уни топа олмайди. Чунки Форобий

йиғиндан чиқиши билан ўша куннинг ўзидаёқ Дамашққа қараб йўл олган эди. Хабар беришларича, "иккинчи муаллим" бақувват, жасур ва кўрқмас киши бўлган, ёни жуда яхши отган, унинг отган ўқи ҳамиша нишонга теккан. Бир автордан иккинчи авторга, бир китоб саҳифасидан бошқа китоб саҳифасига ўтиб келаётган ҳамма фольклор материали сифатида ўз даврида халқ ўртасида кенг тарқалган бундай ривоятлар Форобийнинг илмий биографиясини тузишга етарли асос бўла олмайди, албатта. Лекин шунга қарамай, бу ривоятлар Шарқнинг бу буюк олими ҳақида, унинг ҳаётининг айрим деталлари, шахси ҳақида, шубҳасиз, муайян тасаввурлар яратишга ёрдам беради. Бу маълумотлар Форобий кўп тилларни билганини, ўша даврдаги олимларнинг турли соҳаларидан хабардорлигини, замондош олимлар ўртасида катта обрў-эътиборга эга бўлганини, барча илмий мунозараларда ғолиб келган йирик мутафаккир, истеъдодли музикачи эканини кўрсатади. Шу билан бирга, бу маълумотлар Форобийни юксак инсоний фазилатларга эга бўлган, оз нарса билан қаноатланган, бойлик ва лавозимга қизиқмаган, имконият борида меҳнат аҳлига ёрдам беришга тайёр турган, ўз хоҳишича йўл тутган эркин табиатли, дилкаш ва ёқимли суҳбатдош, халифаликнинг энг маданий ва бой шаҳарларида яшаб турган, ўз ватанини ҳеч қачон унутмаган инсон сифатида гавдалантиради. Бу ҳикоялар халқнинг Форобийга бўлган зўр ҳурмати ва муҳаббатини ифодалайди.

Бундай ривоятлар ҳатто, ҳозирги кунда Форобий тўғрисидаги айрим ҳикояларга материал беради. Масалан, Асқад Мухтор ўзининг "Чинор" асарида Форобий ҳақида ривоят келтиради:

"Сир ёқасидаги Фороб қишлоғининг мардуми Муҳаммад аҳли дониш орасида жумла жаҳонга маълум ва машҳур эди. Илму ҳикмат бобида Арастудан сўнгра устои соний бўлиб, Ал Форобий номи билан мушарраф эрди. Алқисса, юнон сафаридан қайтарда минглаб ғаройибот қатори бир мўъжиза олиб қайтмиш эрдиким, унинг оти найдир.

Аттанги, устоднинг қайтиши бу дафъа элда шодиёна байрам бўлмади. Боисиким, фуқаронинг аксари, жумладан, Ал Форобийнинг яққая ягона жигарбанди — оғаси ҳам Билужистон мулкига асир тушиб, ёппасига қайдаб олиб кетилган эди.

Устод изтирови беадад чекди. Най чалиб нола қилди. Гурбату ҳижрон дардида "Чўли Ироқ"у "Ушшоқ" янглиғ кўп ситамгар наволар ижод этди. Ниҳоят бардоши тугаб, ақалли жигарбандини тилаб олиш умидида Билужистон шоҳининг арки маъшумига қараб равона бўлди.

Бу даргоҳ баайни жаҳаннам, фалак гумбазини оҳ-нола тутуни тутган, қиёмат-қойимнинг худди ўзи эди. Устоднинг оғаси янглиғ мўрмалаҳ қуллар ясоқ-ясоқ бўлиб қайноқ кун тигида қора терга ботиб заҳмат тортар эдилар. Устод бу бедодликни, инсон қадрининг нечоғлиқ тубан тушиб кетганлигини кўриб, оғасини ҳам, ниятини ҳам фаромуш қилди.

— Бу надирки, бу азобда бино қилурсиз?— деб савол қилди устод.

— Шоҳимиз жаҳоннинг саккизинчи мўъжизасини барпо этмоқдалар,— деди қамчисидан қон томган саркор,— сен жаҳонгашта дарвишга ўхшайсан, шавкатли шоҳимизни дуо қил.

Устод ундан юз ўгириб қуллар орасига кириб кетди.

Териси устихонига ёпишган, мажолсиз қуллар узоқдан харсанг ташир, тупроқ қазир, баландликка тош кўтариб чиқар эдилар. Улар оч-яланғоч, хаста, танлари яра-чақа, шому саҳар бетиним заҳмат чекиб, тунлари чивинга таланар эканлар. Энг мудҳиш улким, бу беватан бечоралар орасида номатълум бир офат, касал тарқалибди. Бу дарднинг на бир сабабини, на давосини бирон кимса билмасмиш. Қуллар андоқ қирилмоқда эканки, шоҳнинг ўзи ҳам таҳликага тушибди: унинг қуллари бу офатдан қирилиб, тугаб кетса, саккизинчи мўъжизани ким бино этади? Шоҳ шон-шухрат қозонмоқчи, жаҳонга ном чиқармоқчи ахир!

Бинобарин, шоҳ қулларига мурувват қилиб, берадиган емагини андак ошириб, ҳафтага шир, ойга бир гўшт улаштиради. Ишбошиларга тилла тарқатади: қуллар ўлмаслиги керак! Аммо офат чекинмас, қуллар ҳамон пашшадай қирилар эди.

Устод бу мискинлар орасида узоқ юрди, бирга ётди, бирга турди, ҳамдард бўлди. Кунлардан бир кун уни саркор кўриб, сўроққа тутди:

— Қой мусофир, сен дарвишга ўхшамайсан, кимсан бу дўзахни ихтиёр этган?

— Мен Ал Форобийман,— дебди устод.

Саркорларнинг эси оғиб қолай деди, кўзларининг соққаси чиқиб кетди. Улар аввал аста тисарилиб, сўнгра тирқираганча орқаларига қарамай қочдилар.

Шу куннёқ Форобийни навкарлар олиб кетди, шоҳ уни ўз ҳузурига даъват этган эди. Устод аркони давлатнинг ҳашаматли саройларида неча чақирим поёндозларини босиб ўтиб, шавкатли Билужистон шоҳининг ҳузурига етди. Шоҳ сурмадай қора соқолли, банорас тўн ва олтин тож кийган, ёшгина Юсуф алайҳиссаломдек ҳусни баркамол бир зот экан. У тахтидан қўзғолиб, Ал Форобийнинг истиқболига чиқди.

— Бизнинг мулкимизга ташриф буюрган экансиз, биз мамнунмиз. Аммо нечун бизга маълум этмадингиз?

Шоҳнинг имоси билан унинг оёғи остига бир товоқ олтин тўқдилар. Устод пинак бузмади, у бундай шоҳона даҳмазалар, "мурувват"ларни кўп кўрган эди.

"Нега чорладингиз, шоҳ?"— сўради у соддагина қилиб.

Камида "шавкатли шаҳаншоҳ", "шоҳи жаҳон" деб улуғлашларига ўрганган шоҳ бундай муомалага бу сафар газабланмади.

— Бизнинг содиқ қулларимизга қиргин келибди, унинг давосини топиб, офатга барҳам бергайсиз,— деди у, каттагина чарм халтада тиллани унинг оёғига ўзи ташлади.

— Бу менинг қўлимдан келмайди, шоҳ.

— А?— деди газабланиб шоҳ, жадал бориб тахтига ўтирди.— Сенинг илму фузул аро шухратинг, Устоди Соний номинг галатими? Сен бу офатнинг қайқдан келганини, нима эканини билмайсанми?

— Биламан, шоҳ. Лекин даволаш қўлимдан келмайди.

— Кимнинг қўлидан келади?

— Бу фақат сизнинг қўлингиздан келади.

Шоҳ тахтдан сакраб турди. Сарой аҳлига фармонлар берди: Устоди Соний саройда қолади, унга тилладўзи тўн кийгизилсин!...

— Хўш, устод? Бу қандай офатдир ва биз уни қай йўсин даволай олурмиз?

— Бу соғиниш — саргайиш, фироқ дардидир, шоҳ... Бунинг давоси уларни ўз ватанларига қайтаришдир. Фақат шундагина тирик қоладилар. Акс ҳолда қирилиб кетгайлар,— дебди Ал Форобий.

— Сен дониши суҳандонсан, биламиз, ҳазил-мutoйба қилмоқдасан. Ўз вақтида бунинг ҳам қадрига етгаймиз. Аммо ҳозир сўзнинг чини...

— Сўзнинг чини шу.

— А? Биласанки биз қулларни ўз ватанига қайтармаймиз, бундан кўра уларнинг қирилиб биттунча шу ерда меҳнат қила тургани биз учун афзал.

— Биламан. Аммо касал шудир ва ўзга давоси йўқ.

Шоҳнинг газаби туғён урди:

— Йўқот! Оёғига кишан солиб, қудуққа ташла!— деб бақирди.

Шундай қилиб, "устоди Соний" шоҳ саройидан қул бўлиб қайтди, кишанини зўрға судраб юрган минг-минглаб мажолсиз қулларга келиб қўшилди.

Кунлар, ойлар тубанликда, гурбатда ўтди. Минглар билан тақдир бир экан устоднинг. Қиргин баротни, ўлимни

воситаларнинг нималардан иборат эканлигини билиб олиши зарур. Сўнгра эса бахт-саодатга эриштирадиган ишларни шахсан бажаришга киришмоғи лозим бўлади.

Бахт-саодатга эришув ва тугма қобилиятларининг ривожланиши ўз-ўзича бўлавермайди, балки бу масалада қандайдир бир муаллим ёки раҳбарга муқтожлик туғилади.

Ўзидан бошқаларга раҳбарлик қилиш уларни бахт-саодатга эришув даражасига кўтариш ҳам ҳар кимнинг қўлидан келавермайди. Кимда бировни бахт-саодатга эриштириш, зарур бўлган иш-ҳаракат кабиларга руҳлантира олиш қобилияти бўлмаса ва бу иш-ҳаракатни бажара олишга қудратсиз бўлса, бундай одам сира ҳам раҳбар бўла олмайди.

Баъзан раҳбарлар бир шаҳарнинг соҳибкори, шаҳар халқи ҳаётига тегишли ишларда тadbиркор бўладилар. Улар бу йўл-йўриқларни ўтмишда кечган бошлиқлардан ўрганадилар, лекин шу билан бирга, раҳбар келажак учун ўтмишдаги расм-русум, йўл-йўриқларни ислоҳ қилишни лозим ва фойдали топса, турмуш шароити тақозосига қараб уларни ўзгартиради. Шунингдек, ёмон одатларни ўзида ифодаловчи ўтмишни ҳам ўзгартириш керак. Акс ҳолда ўтмишнинг талабларига риоя этиб, унинг кайфияти сақланса, турмушда ҳеч қандай енгиллик, ўзгариш ва ўсиш ҳам бўлмайди.

• • •

Шаҳар аҳлида вужудга келган бахт-саодат уларнинг жисмоний ҳаракатлари натижасида дўлга киритилган фазилатнинг ортмқ-камлигига қараб бўлади, улардаги эришилган завқ-лаzzатнинг ортмқ-камлиги ҳам шу таҳлилда бўлади.

Ўтмишдагилар ўзларида бўлган завқ-нашъа, лаzzатни ўзларидан кейин келадиган авлод орқали наслдан-насла қолдириб келадилар. Шу тартибда вақт ва замон ўтиши билан кишиларда завқ устига завқ, нашъа устига нашъа қўшилиб, улардаги лаzzатланиш, завқланиш объекти орта боради. Мана бу ҳолни биз фаровонлик ҳақиқий бахт-саодат деб тасвирлаймиз.

Бахт-саодатга эришув йўлида нимаики (ахлоқ, касб-ҳунар кабилар) ёрдам берса, уни сақламоқ ва мустаҳкамлаш, нимаики зарарли бўлса, уни фойдали нарсага айлантиришга ҳаракат қилиш зарур.

Маданий җамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисида бўлган ҳар бир одам касб-ҳунарда озод, ҳамма баб-баравар бўлади, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-ҳунар билан шугулланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар. Бир иккинчисига ҳужайин бўлмайди. Одамларнинг типчилиги ва эркинликларига ҳалақит берувчи султон (яъни подшоҳ) бўлмайди. Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаzzат пайдо бўлади.

Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар, ҳокими мутлақ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган энг олийжаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар. Бундай раҳбарлар ҳаммага баробар муносабатда бўладилар, ҳатто ҳамманинг манфаатини ўзларидан манфаатларидан ортмқ кўрадилар, умумнинг манфаати учун ўзларининг шахсий манфаатларидан кечадилар, халқ манфаати учун ўзларидан куч-ғайрат ва бойликларини аямайдилар.

Аммо баъзи шаҳар (ёки мамлакат) лар бўладики, уларда бутун халқнинг фикри-зикри, ақл-идроки бойлик тўплаш, мол дунё орттиришга қаратилган бўлади. Улардан чиққан раҳбарлар ҳам раҳбарликни мол-дунёни кўпайтиришда деб билладилар. Шунинг учун ҳам улар эрта-кеч мол-дунё тўплаш ҳаракатида бўладилар. Бундай раҳбарларнинг қўл остида ишлаган шаҳар халқларида турли бузуқ одатлар, шаҳвоний нафс, бир-бирини кўролмаслик, бир-бирларини талаш, душманлик, низо-жанжаллар пайдо бўлади. Ана шундай шаҳар халқларидан хислатлари, майллари турлича бўлган авлод туғилади.